

УПОТРЕБА СТЕРЕОТИПА О РОМИМА У ДИСКУРСУ ЈЕДНОГ РОМСКОГ ЛИДЕРА – АНТРОПОЛИНГВИСТИЧКА АНАЛИЗА²

Овај прилог настао је на основу теренских антропололингвистичких истраживања ромских заједница у Србији у периоду од 2004. до 2012. године, које је обављао истраживачки тим Балканолошког института САНУ. Применом квалитативне методе анализе дискурса једног ромског лидера из Краљева из перспективе антрополошке лингвистике у овом прилогу се разматрају дискурзивне стратегије које се користе да би се изразили стереотипи о Ромима, као и језичка средства која маркирају стереотипе. Пажња је такође посвећена и уклопљености стереотипа у шири дискурс. Једна од дискурзивних стратегија јесте употреба личних заменица *ми* и *они*, којима се, у зависности од ситуације и контекста употребе, вербализује како аутсајдерска тако и инсајдерска позиција ромског лидера.

Кључне речи: стереотипи о Ромима, лидерски дискурс, дискурзивна стратегија, личне заменице *ми* и *они*, аутсајдерска и инсајдерска позиција ромског лидера

Етнички стереотипи о мањинским етничким заједницама који су део дискурса већинских и мултикултуралних заједница почивају на културолошким предрасудама. Без обзира на то из које перспективе посматрају стереотипе, научници се слажу да су стереотипи когнитивни феномен, резултат категоризације којом појединци категоризују „друге“ на основу атрибута као што су раса, класа, род и сексуална оријентација. Ове категоризације су когнитивно основане и често функционишу на подсвесном, али и на свесном нивоу. Као такве, оне се појављују као сте-

¹ scirkovic@hotmail.com

² Овај прилог је резултат рада на пројекту „Језик, фолклор и миграције на Балкану“ Балканолошког института САНУ (бр. 178010), који у целини финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

реотипи које људи развијају када долазе у интеракцију са члановима групе „других“ и користе их као основу за генерализацију целе групе којој „други“ припадају (MALLINSON, BREWSTER 2005: 787).

Осим процеса категоризације као кључног за настанак стереотипа, често се помињу и неоправдана генерализација и ограничено искуство креатора стереотипа (LEUDAR, NEKVAPIL 2000: 490; КУЗМАНОВИЋ 1992: 149). Лингвисти дефинишу стереотип као конвенционалну представу у свакодневној језичкој употреби, која може бити врло нетачна, о томе како неко X изгледа, како дела, какво је уопште (PUTNAM 1975: 249). Преузимањем стереотипа говорник стиче фрагмент колективне конвенционалне језичке слике света (ПОПОВИЋ 2008: 63).

Стереотипи о Ромима

Стереотипи о Ромима су актуелна тема истраживања различитих хуманистичких наука, што показује потребу да се овом феномену приступи из различитих перспектива, те да се објасни функционисање стереотипа у дискурсу припадника већинских заједница. Тако су овој теми посвећена, на пример, истраживања стереотипизације Рома у румунском социокултурном контексту (TILEAGĂ 2005), употребе стереотипа о Ромима у политичком дискурсу чешких медија (LEUDAR, NEKVAPIL 2000), употреба стереотипа о Ромима са циљем да се озакони сегрегација Рома у Италији (SIGONA 2005). Седамдесетих и осамдесетих година 20. века на територији тадашње Југославије вршена су истраживања из области социјалне психологије (КУЗМАНОВИЋ 1992), а анализа употребе стереотипа о Ромима у филмској уметности сасвим оправдано заслужује посебну пажњу (ДАКОВИЋ 2000; ЕРДЕЉАНОВИЋ 2000; ГОЦИЋ 2000; ГОЈКОВИЋ 2000). Стереотипи о Ромима су део и фолклорног наслеђа забележеног у хумористичкој штампи Србије на почетку 20. века (LJUBOJA 2000). Антропололингвистичка анализа стереотипа о Ромима у усменој теренској грађи забележеној у Србији показала је да су стереотипи пре део колоквијалног него расистичког дискурса (ĆIRKOVIĆ 2006; ЋИРКОВИЋ 2007, 2007а).

Овде су наведене само неке научне студије које се баве темом стереотипа о Ромима, са циљем да се покаже у ком научном оквиру се крећу истраживања ове теме. Свим овим студијама заједничко је истраживање пројекције веровања већинске групе о мањинској, у конкретном случају, о Ромима. Скреће пажњу чињеница на коју се истраживачи стереотипа често позивају да су чланови стереотипизираних групе објекти стереотипа и да

не учествују у располагању стереотипима и њиховој употреби (LEUDAR, NEKVAPIL 2000: 492). Међутим, теренска антропололингвистичка грађа прикупљена у различитим ромским заједницама у Србији показује управо супротно – Роми и сами користе стереотипе о себи, и то оне исте стереотипе које је механизмом генерализације креирала већинска заједница.

У овом раду биће анализиран ромски лидерски дискурс из перспективе антрополошке лингвистике са циљем да се покаже употреба стереотипа о Ромима, као и начини на које се стереотипи вербализују и уклапају у шири дискурс.

Корпус за истраживање стереотипа о Ромима у ромском дискурсу

Девет разговора са Ромима у трајању од око десет сати, вођених у периоду од 2004. до 2012. године, чине корпус за истраживање стереотипа о Ромима у ромском дискурсу.³ Роми саговорници потичу из различитих делова Србије, припадају различитим ромским групама, различитог су социјалног статуса и живе у различитим околностима. Средине у којима живе су мултикултуралне и мултилингвалне, те је и однос већинске заједнице према њима различит од места до места. Оваква различитост последица је, с једне стране, методологије лингвистичких теренских истраживања, а с друге стране, одабира разговора који су ушли у корпус.

Методологија теренских истраживања коју примењује тим Балканолошког института САНУ умногоме је дефинисана антропололингвистичком оријентацијом истраживача, којима је за квалитативну анализу потребан корпус – обиман усмени дискурс,⁴ те су разговори, похрањени у Дигиталном архиву Балканолошког института (ДАБИ) резултат управо ове методологије теренских истраживања.

³ Теренска антрополошка и антрополошко-лингвистичка истраживања ромских заједница тим Балканолошког института САНУ спроводи од 2002. године на различитим ареалима у Србији. Резултат ових истраживања јесте обиман корпус разговора са Ромима и о Ромима, који се налази у Дигиталном архиву Балканолошког института САНУ у Београду. Осим аудио-фајлова архивиран је и велики број фотографија и филмова (видео-записа), које је тим забележио током истраживања.

⁴ Леонард Талми (Leonard Talmy) сматра да је предност корпуса у томе што чини квантитативно велики текстуални дискурс доступан за претраживање одређених језичких феномена (TALMY 2007: xvii). С обзиром на то да се лингвистичка анализа заснива на транскрибованим разговорима, осим о усменом дискурсу може се говорити и о текстуалном (писаном) дискурсу.

Критеријум за одабир разговора за потребе овог рада била је спонтана употреба стереотипа о Ромима у ромском дискурсу. Посебна и специјализована истраживања на ову тему до сада нису обављана, и из постојећих разговора са Ромима у ДАБИ-ју одабрани су они разговори у којима се спонтано користе стереотипи. Спонтана употреба стереотипа о Ромима у ромском дискурсу елиминише могућност утицаја истраживача на дискурс саговорника интенционалним постављањем питања везаних за ову тему. Анализа овог деликатног питања из перспективе антрополошке лингвистике могла би да покаже како су стереотипи о Ромима уклопљени у ромски дискурс, како се изражавају, и које су њихове функције у интеракцији истраживача и саговорника. Сложеност језика може се разумети једино уколико се узме у обзир његова адаптираност и укључивање у функције интеракције, а фокус је на анализи усмених података који се спонтано појављују. Полази се од става да језик никад није неутралан и да је избор језичког облика и лингвистичких стратегија повезан са друштвеним и институционалним оквирима (AIJMER, STENSTRÖM 2005: 1746).

Разговори који сачињавају корпус могу се генерално поделити у две категорије – у једну категорију би се могли уврстити разговори са лидерима локалних ромских организација и активистима невладиних организација, а у другу разговори са мештанима, односно припадницима истраживаних ромских заједница. На основу издвојеног корпуса може се говорити о инвентару стереотипа о Ромима који се јављају у ромском дискурсу:

1. Роми су музичари и живот проводе у певању и игрању.
2. Роми се баве гатањем (прорицањем судбине).
3. Роми краду и просе, баве се преварама.
4. Роми не воле да раде, траже и очекују помоћ од других.
5. Роми проневеравају новац који им се даје као помоћ.
6. Роми су необразовани и због тога се тешко уклапају у већинску заједницу и тешко прихватају социјалне норме.
7. Роми олако схватају живот.
8. Роми једу угинуле животиње.
9. Роми претурају по кантама и у њима налазе храну.
10. Роми су прљави, имају вашке.
11. Роми су црни.
12. Роми се чврсто држе традиције – продају своје ћерке будућим мужевима, жене су потчињене мушкарцима.
13. Роми имају много деце.
14. Роми су „другачији“, „специфичан“ народ.

Инвентар стереотипа ексцерпиран из корпуса (девет разговора) готово је идентичан инвентару стереотипа о Ромима који се јавља у дискурсу припадника неромских, углавном већинских, заједница. Корпус указује да стереотипе о Ромима чешће користе ромски лидери. У дискурсу ромских лидера могу се наћи готово сви наведени стереотипи, док се стереотипи у дискурсу Рома неангажованих у политици и институцијама јављају спорадично, и они су углавном концентрисани око стереотипних језгара – олаког схватања живота, боје коже и начина живота у складу са традицијом.

Као експликација употребе стереотипа о Ромима у ромском дискурсу биће коришћен дискурс ромског лидера из Краљева. Разговор са овим ромским лидером обављен је августа 2012. године у Краљеву, у просторијама Музеја у Краљеву, који је истраживачком тиму Балканолошког института обезбедио логистичку подршку.⁵ Разговору је присуствовао цео истраживачки тим, као и директор Музеја. У граду Краљеву постоје два издвојена ромска насеља, у једном живе Роми староседеоци, док су у другом настањени Роми расељени са Косова и Метохије. Осим у ова два издвојена насеља и у самом граду живе Роми, који су интегрисани у већинску заједницу. Ромски лидер са којим је вођен разговор председник је Удружења Рома у Краљеву, и до новог сазива Скупштине (април 2012. године) имао је одређену функцију у градској власти. РЛ потиче из мешовитог брака – мајка је Српкиња, а отац Ром, с тим да се РЛ изјашњава као српски Циганин. Живи у Краљеву, просторно је интегрисан у већинску заједницу, иако је рођен у једном од ромских насеља.⁶

Разговор са овим ромским лидером, који траје око 60 минута, одабран је зато што су у њему, у односу на друге разговоре из корпуса, стереотипи о Ромима најфреквентнији и број употребљених стереотипа из инвентара стереотипа о Ромима из комплетног корпуса у његовом дискурсу је највећи. Може се поставити питање због чега су у лидерском дискурсу стереотипи о Ромима фреквентнији и бројнији у односу на нелидерски дискурс. Роми лидери имају двоструку позицију у ромској заједници – само припадање ромској заједници указује на инсајдерску позицију, док су учествовањем у политичком и јавном животу комплетне заједнице Роми лидери аутсајдери у својој ромској заједници. Учествовање у раду државних институција омогућава им да проблеме ромске

⁵ Искази ромског лидера биће обележени са РЛ, док ће питања и коментари истраживача и других учесника у разговору бити обележени њиховим иницијалима.

⁶ Ромска насеља у Краљеву немају своје званичне називе већ само локалне. У овом раду биће коришћен локални назив ромско насеље за оно насеље у којем су истраживања сповођена.

заједнице виде „споља“, али им као средство комуникације намеће и већински дискурс, који садржи и стереотипе о Ромима. Управо употреба стереотипа о Ромима у ромском дискурсу указује на њихову аутсајдерску позицију. Двострука позиција – позиција инсајдера и аутсајдера – најочитија је у дискурсу РЛ-а из Краљева.

Овом приликом ће бити указано на језичка средства којима се изражава саговорникова аутсајдерска позиција, али и припадност ромској заједници, односно која су то језичка средства којима се изражава инсајдерска позиција. Језичка средства ће бити истраживана у оквиру дискурса, једног од термина који је утемељен у лингвистици, да би касније, посебно са све чешћим интердисциплинарним приступима у истраживањима, нашао своју примену у другим научним дисциплинама. Дискурс се у лингвистици формално, у хијерархији језичких јединица, сматра језичком јединицом изнад реченице. Међутим, са развојем теорије комуникације, језика у интеракцији, као и у културолошким студијама, дискурс се све чешће повезује са комуникацијом, те се дефинише као језик у употреби. Анализа дискурса, као једна од поддисциплина прагмалингвистике, упућује на то да се проучавањем дискурса проучава језик у употреби (BROWN, YULE 1983), односно проучава се однос између језика и контекста у коме се он користи (McCARTHY 1991).

Анализа дискурса би могла да одговори на нека научна питања која се постављају у вези са употребом предрасуда у различитим типовима дискурса. Теун ван Дејк (Teun van Dijk) сматра да у мултиетничким друштвима, различите етничке групе чине упадљиву тему за размишљање и разговор једних о другима. Посебно када нова група постане истакнута, на пример рецентним миграцијама, конфликтима или социоекономским околностима, чланови аутохтоне већинске групе ће придодати укључити у своје регуларне теме за разговор. Овакав говор је од изузетне важности за неформалну дистрибуцију веровања и за изражавање заједничких ставова једног друштва о мањинској групи. На тај начин се етничке предрасуде распростиру у друштву (VAN DIJK 1984: ix).⁷

Лидер као аутсајдер

У земљотресу који је потресао град Краљево 2010. године оштећено је близу 17.000 објеката. Помоћ за обнову оштећених објеката пружи-

⁷ Овај лингвиста има серију студија на тему етничких предрасуда и расног дискурса, с тим да су овде наведене само неке о њих: VAN DIJK 1987, 1991, 1992, 1992а, 1993, 1993а.

ле су различите институције у Србији. Међу 17.000 оштећених објеката било је и кућа у ромским насељима у Краљеву, те су и Роми имали право на санацију објеката. Прича о земљотресу и санацији штете настале у њему прилика је да се изрази стереотип о злоупотреби новца који је Ромима дат као наменска помоћ:

Пример 1

1. РЛ: За Роме смо направили сасвим другачији начин санације.
2. Не дати им паре,
3. *јер ће ше њаре да злоуиошребе,*⁸ него су ангазоване фирме

Инклузивним *ми* у оквиру перфекта *смо направили* у л.⁹ 1, РЛ изражава своје припадање групи која је у позицији да помогне Ромима чиме је замагљена етничка припадност самог саговорника. Да нису познате околности вођења разговора, као и особа чији је исказ наведен, могло би се претпоставити да се овај исказ везује за припадника неромске заједнице. Дистанцирање од заједнице којој и сам припада РЛ-у омогућава да већ у л. 2–3. наведе стереотип о злоупотреби новца, од кога се саговорник у претходном исказу дистанцирао.

Како је РЛ као председник Удружења Рома учествовао у пројектима којима се обезбеђивала помоћ за најугроженије Роме, његово појављивање у ромским насељима, поготову са људима који не припадају тој заједници, могло би да значи потенцијалну помоћ најугроженијима или целој заједници.

У Примеру 2:

4. РЛ: Најгоре је то што моји Цигани кад ме виде,
5. погледају са неким људима да идем,
6. *они одма очекују некакву њомоћ.*
7. Значи, они само о томе размишљају.

уочава се употреба личне заменице *они* (л. 6–7) за именовање Рома, који стереотипно очекују помоћ.¹⁰ С обзиром на то да лична заменица *они* у свој семантички садржај не укључује и говорно лице, саговорник се овим језичким средством дистанцира од ромске заједнице, која је исказаним стереотипом негативно окарактерисана.

⁸ Курзивом су маркирани употребљени стереотипи.

⁹ Скраћеница *л.* означава линију у примеру на коју се скреће пажња и која служи као илустрација разматраног научног питања.

¹⁰ Повод за изражавање овог стереотипа је молба истраживачког тима Балканолошког института да РЛ помогне у налажењу саговорника, с обзиром на то да је у ромску заједницу, поготову онај њен део који насељава ромска насеља на ободу града, тешко ући.

Посебно треба скренути пажњу на употребу синтагме *моји Цигани* у л. 4, у којој посесив *моји* изражава блискост, а могуће је и присност, са заједницом која се присваја (у конкретном случају „Цигани“), али, с друге стране, семантички садржај не укључује и значење припадности РЛ-а истој тој заједници.

Употреба личних заменица *ми* и *они* у Примерима 1 и 2 који су део дискурса РЛ-а указује на постојање две заједнице – заједнице Рома и заједнице оних који нису припадници ромске заједнице, потенцијаних донатора помоћи, вршилаца власти и сл. На овај начин се вербализују поларитет и разлике између наведених заједница, и указује се на дистанцу према ромској заједници којој се и приписују стереотипи. Оваква употреба личних заменица *ми* и *они* може се сматрати резултатом лидерске позиције саговорника. Без обзира на то што не постоји проблем у изражавању његове припадности ромској заједници, истиче се његова аутсајдерска позиција.

Лидер као инсајдер

За разлику од претходно анализираних примера, у разговору са РЛ-ом постоје и искази у оквиру стереотипа у којима РЛ себе јасно сврстава у ромску заједницу. У анализираним стереотипима Роми су негативно окарактерисани, у дискурсу су употребљени и стереотипи који су „неутралног“ карактера. Под стереотипима „неутралног“ карактера мисли се на стереотипе који не истичу директно негативне особине ромске заједнице – оне особине које су неприхватљиве из перспективе већинске заједнице и које су постале модел друштвено неприхватљивог понашања (као на пример стереотипи „Роми краду / просе / баве се преварама / не воле да раде / злоупотребљавају пружену помоћ“ и сл.).

Говорећи о донацијама за школовање Рома, као и о ромском активизму, РЛ наводи примере припадника ромске заједнице који не желе да учествују у промоцији резултата акција Удружења Рома, који се управо односе на донације за школовање, као и школованих припадника ромске заједнице, који не желе да се политички ангажују. Пример 3 управо показује такав став РЛ-а према стереотипу:

Пример 3

8. РЛ: Па не можеш ти како ти кад одговара,
9. кад треба да узмеш од државе паре,
10. кад треба да узмеш смештај,
11. кад треба да се упишеш на факултет бесплатно,
12. онда си Циганин.
13. Кад завршиш,
14. онда више ниси.
15. Па не може тако.
16. *Ми смо некакав специфичан народ.*

У л. 16. употребљена лична заменица *ми* указује на инсајдерску позицију саговорника, за разлику од њене употребе у Примеру 1, у којем се заменица *ми* односи на неромску заједницу, или потенцијане донаторе помоћи, вршиоце власти и сл. За стереотип о Ромима као специфичном и другачијем народу не би се могло рећи да има негативну конотацију. Пре би се могло рећи да маркира ситуацију о којој се говори.

Употреба заменице *ми* у Примеру 4 поново указује на инсајдерску позицију РЛ-а, односно на позицију припадника ромске заједнице. Инсајдерска позиција РЛ-а је поново иницирана ситуацијом у којој школовани припадници ромске заједнице, чије би политичко ангажовање било од користи заједници, ипак не желе да се политички активирају:

Пример 4

17. РЛ: Има неколико породица,
18. има тамо један веома образован Циганин,
19. кога сам ја хтео да укључим да ради са нама,
20. факултетски образован,
21. међутим, он се двоумио, јер... ми једноставно...
22. да л' је хтео да прикрије из разлога што смо ми такви какви јесмо

У овом примеру треба скренути пажњу на исказ *ми [смо] њакви какви јесмо* (л. 22). Значење овог исказа није транспарентно, већ уз глагол *прикрије* имплицитно указује на скуп друштвено неприхватљивих особина и понашања, те се на тај начин инсинуира стереотип који намеће већинска заједница.

Деловање појединаца које указује на дистанцирање од припадности ромској заједници иницира изражавање активне припадности ромској заједници и самог саговорника, јер се на тај начин истиче разлика у односу на оне Роме који подлежу етничкој мимикрији, или се устручавају да

својим експлицитним декларисањем и појављивањем у јавности сведоче о успешно спроведеним акцијама за побољшање живота Рома.

Косовски Роми vs. српски Цигани

Роми са Косова, углавном муслиманске вероисповести, у градове уже Србије су долазили у неколико таласа. Један талас досељавања Рома са Косова одиграо се шездесетих и седамдесетих година 20. века, а други након рата на Косову крајем деведесетих година 20. века. Ова два велика таласа досељавања Рома са Косова у Краљево разликују се у микролокацији досељавања – Роми са Косова, муслиманске вероисповести шездесетих и седамдесетих година 20. века доселили су се у ромско насеље у коме већ живе Роми православне вероисповести, и интегрисани су у староседелачку ромску заједницу. Роми муслимани досељени са Косова крајем деведесетих година 20. века насељавају посебно, избегличко, ромско насеље, у Краљеву познато као Шаторско насеље.¹¹

Припадност заједници „српских Цигана“¹² је најочљивија кад се у дискурс уведе заједница која је у хијерархији ромских група позиционирана ниже у односу на заједницу „српских Цигана“. Често припаднике ове нижепозициониране ромске заједнице називају „шиптарским Цига-

¹¹ У избегличком ромском насељу које локално становништво назива Шаторско насеље поред Рома досељених са Косова крајем деведесетих година 20. века живе и Ашкалије. Роми досељени са Косова су у хијерархији ромских заједница међу краљевачким Ромима нижепозиционирани и стигматизовани, а Ашкалије које живе у том насељу су двоструко стигматизоване – припадници ове заједнице не само што су стигматизовани као Роми досељени са Косова (Ашкалије се углавном сматрају Ромима, иако се они сами не изјашњавају тако, нити их Роми сматрају припадницима ромске заједнице. Први (или матерњи) језик Ашкалија је албански) већ су као заједница стигматизовани и у оквиру насеља у коме живе (Ашкалије често, што је случај и у Краљеву, живе у ромским насељима, и сами Роми их често стигматизују и маргинализују). Са циљем да избегну стигматизацију, они говоре ромским језиком не би ли се на тај начин интегрисали у локалну ромску заједницу.

¹² Како су већ показала ромолошка истраживања, групну припадност одређене ромске заједнице није тако лако утврдити. Иако се током разговора у истраживањима саговорници ретко изјашњавају којој конкретној ромској групи припадају, нема сумње да постоје врло строге норме из које заједнице се може, на пример, бирати и одабрати брачни партнер (ЋИРКОВИЋ 2012: 104). Управо да се не би наметала научна таксономија ромских група, у овом раду ће бити коришћени они називи за ромске групе које користи саговорник чији се дискурс анализира. Називи за ромске групе дати су под знацима навода.

нима“. У принципу, овој заједници припадају сви Роми муслиманске вероисповести, које Роми хришћанске вероисповести, староседеоци града Краљева сматрају досељеницима са Косова.¹³

У Примеру 5, л. 25. РЛ стереотип „Роми су довитљив народ / Роми краду“ приписује се „шиптарским Циганима“, иако ови стереотипи улазе у општи инвентар стереотипа.

Пример 5

23. РЛ: Кажу да су са Косова,

24. ја сад нисам мог’о да утврдим њихов идентитет. Јел’, најгоре је то кад дође.

25. *Они су њакође довитљив народ, хоће да варају. [...]*¹⁴

26. Мис’им, и сами они понекад стварају ту процедуру.

27. Мис’им, искрено. Доста томе доприносимо и ми сами.

28. Океј, ја сврставам и себе у... волим да сам такав, да не будем ја баш тако идеалан.

Овим изражавањем стереотипа постиже се успостављање дистанце између „шиптарских“ и „српских Цигана“. Стереотипи управо указују на претходно споменуто хијерархију ромских заједница у граду Краљеву, према којој су „шиптарски Цигани“ нижепозиционирани у односу на „српске Цигане“. Дистанца према групи „шиптарских Цигана“ изражава се употребом заменице *они*. Употребом ове заменице, за разлику од њене употребе у претходним примерима, не изражава се аутсајдерска позиција саговорника, јер саговорник припада потпуно другој ромској групи. Чини се да је стереотипом у л. 25. јасно истакнута разлика између „српских“ и „шиптарских Цигана“. Међутим, у наставку разговора, у л. 27, објашњавајући потешкоће у процедури прибављања несталих папира током егзодуса са Косова, РЛ користи личну заменицу *ми*, употребљену инклузивно, којом се изражава и саговорничково припадање заједници.

И Пример 6 показује да је граница између ромске групе којој се приписују стереотипи и групе којој припада саговорник замагљена, и да није сасвим јасно на кога се односи исказани стереотип:

¹³ Исти образац понашања среће се и у областима централне Србије у које су се досељавали Срби са Косова и Метохије такође у неколико таласа. Присилним, ратом изазваним миграцијама 1999. године досељен је већи број Срба са Космета (али и припадника других етничких заједница), које су појединци, „домаћи“ Срби називали „Шиптарима“.

¹⁴ Знаком [...] означава се изостављање једног дела текста, за који аутор процењује да није од пресудне важности за анализу.

Пример 6

29. РЛ: Не односи се на моју породицу, али рећи ћу вам.
30. *Код нас су жене на некаквом другом месту.*
31. Ми смо такви Балканци, жена не треба да се бави, код нас, јавним ѿсловом.
32. Мис'им, бићу искрен.
33. *Код нас се жене не образују [...]*
34. *То је ојей ѿполуисмен и нейисмен народ.*
35. Да је за њу муж светиња.
36. Ако се договоре да мора да роди десет, мора да роди десет и завршена прича.
37. Њу не интересује њено здравље.
38. Радимо и на томе да се породица планира,
39. да сви имамо онолико колико може да се нормално одржи и све то.

У наведеном примеру РЛ исказује стереотип о стриктном поштовању традицијске културе, посебно о женским обавезама везаним за породицу, и месту жене у традиционалној ромској породици, али овај стереотип саговорник објашњава другим стереотипом – „то је опет полуписмен и неписмен народ“ (л. 34). На самом почетку л. 29. саговорник РЛ истиче да се елементи традицијске културе које намерава да изложи, који иначе представљају стереотип о Ромима, не односе на његову породицу. Иако се исказом у л. 29 оградајује од свих стереотипа који ће бити исказани, лична заменица *ми* у л. 30–33 реферише на заједницу којој припада и сам саговорник, а која се стриктно држи своје традицијске културе. Осим вербализоване ограде да се сам саговорник и његова породица не придржавају традицијом прописаних правила понашања, у л. 38–39 уочава се саговорничково дистанцирање од ромске заједнице и истицање позиције лидера, односно групе или удружења која ће стереотипизирани традиционалне ромске вредности, као што је многобројна породица, да „уреди“ по правилима модерног друштва.

Значење заменице *ми* у л. 30–33. и у л. 38–39. није исто – у првом случају (л. 30–33) *ми* се односи на саговорника и припаднике његове заједнице, с тим да претходно постоји коментар да саговорничкова породица одступа из тог система. У другом случају (л. 38–39) *ми* се односи на саговорника и институцију у којој је ангажован, тако да се и у овом случају може говорити о инсајдерској и аутсајдерској позицији саговорника. На једном полу система стереотипизирани традицијске културе стоје Роми са Косова, који се карактеришу као поштоваоци најстрожих правила понашања прописаних традицијском културом, док на другом

полу стоји ромска заједница којој припада РЛ, заједница „српских Цигана“, која се чини знатно толерантнијом.

У Примеру 6 на први поглед се не разазнаје која правила понашања и који део традицијске културе следи и поштује сам саговорник, а који је то део система којем не припада. Овакво замагљивање ситуације узроковано је низањем стереотипа, и покушајем да саговорник објасни своју позицију у том сложеном систему традицијске културе – где се он и његова породица налазе, и у чему се састоји његова улога ромског лидера. У овом кратком примеру нижу се стереотипи – пример почиње стереотипом о стриктном поштовању традицијске културе, и то оном њеном делу који се односи на улогу и позицију жене у ромској заједници, а завршава се стереотипом о многобројној породици, посебно о великом броју деце. Између ова два стереотипа у Примеру 6 као „крвни“ налази се стереотип да су „Роми полуписмен или неписмен народ“ (л. 34), који има функцију објашњења свих наведених примера и других наведених стереотипа.

Узимајући у обзир све наведене и употребљене стереотипе у овом примеру, њихов редослед и функцију, уочава се стављање у први план личног примера саговорника (л. 29): *Не односи се на моју породицу, али рећи ћу вам* и завршава се на исти начин: *Ја имам два сина. Не да ја не волим децу, не, 'де ћу? Волео би' да имам њеоро*. Наглашавањем личног става и личне позиције ствара се оквир описане ситуације.

Непостојање демаркације међу стереотипима – који стереотипи се односе на „шиптарске“, а који на „српске Цигане“ – говори у прилог томе да она можда и не постоји, већ да је сам саговорник креира. И следећи пример осликава разлику између традицијске културе две различите ромске заједнице – заједнице којој припада саговорник РЛ и која је именована заменицом *ми* (у падежном облику *код нас*) (л. 40), и заједнице „шиптарских Цигана“:

Пример 7

40. Код нас, ја кад имам ћерку,
41. да имам ћерку, она може сама да изабере себи за кога ће да се уда [...]
42. Али код шиптарских Цигана је сасвим другачије.
43. *Они*, можда је ружно да кажем *да њргују децом*.
44. класична трговина.
45. Јер ако неко дође да запроси вашу ћерку и ви кажете,
46. ја, ок, моја ћерка кошта петн'ес' хиљада, двадесет хиљада еура,
47. то су услови под којима можеш да је добијеш.
48. За мене је то трговина.

И у овом примеру се стереотип о стриктном поштовању традицијске културе, са акцентом на сегменту свадбеног ритуала који се тиче продаје девојке/ ћерке будућем супругу приписује, „шиптарским Циганима“. На овај начин саговорник РЛ користи модел стереотипизације – генерализацијом понашања и деловања чланова појединаца једне групе креира ставове и веровање о целој групи.

Стереотипи наведени у свим примерима крећу се од оних који Роме карактеришу као неуклопљене чланове друштва, чему доприноси сиромаштво и услови живота у којима живе, те их на тај начин позиционирају на друштвену маргину. Међутим, у неким од примера, ексцерпираних из разговора са РЛ, могу се наћи и они стереотипи који се под велом „традиције“, као што су трговина девојкама ради удаје, или рађање као женска обавеза у породици, ипак могу наћи као предмет дебате о људским правима.

Закључна разматрања

Истраживању стереотипа о Ромима је говото свака хуманистичка и друштвена наука дала свој допринос. Међутим, хуманистичке и друштвене науке су скренуле пажњу на стереотипе о Ромима које у свом дискурсу користе већинске заједнице. Током теренских антропололингвистичких истраживања тима Балканолошког института САНУ примећено је да се у спонтаном дискурсу Рома јављају устаљени стереотипи о Ромима које продукује већинска заједница. Корпус од девет разговора са ромским лидерима и припадницима ромских заједница који нису ангажовани у институцијама послужио је за издвајање једног општег инвентара стереотипа који се јавља у ромском дискурсу. Анализа дискурса једног ромског лидера из перспективе антрополошке лингвистике, као илустрација употребе стереотипа о Ромима у ромском дискурсу, указала је на дискурзивне стратегије које се користе да би се изразили стеротипи о Ромима. Једна од дискурзивних стратегија јесте употреба личних заменица *ми* и *они* којима се вербализује двострука позиција РЛ-а.

Лична заменица *ми* у дискурсу РЛ-а указује, с једне стране, на његову припадност вршиоцима власти, његову улогу у политичком животу комплетне заједнице у Краљеву, дакле на његову аутсајдерску позицију, а с друге стране указује на личну дистанцу према ромској заједници. Међутим, употреба личне заменице *ми* у дискурсу РЛ-а указује и на његову припадност ромској заједници. Може се поставити питање која је разлика између аутсајдерског и инсајдерског *ми*. Анализирани дискурс показује да се кључ налази у разликовању значења стереотипа које РЛ ко-

ристи. Када изражава негативне стереотипе, односно стереотипе у којима су Роми негативно окарактерисани („Роми краду / просе / баве се преварама / не воле да раде / злоупотребљавају пружену помоћ“) и упућују на друштвено неприхватљиво понашање, лична заменица *ми* маркира РЛ-ову аутсајдерску позицију, а када у дискурсу користи неутралне стереотипе, чије је значење суштински замагљено, онда лична заменица *ми* маркира РЛ-ову позицију инсајдера у ромској заједници.

На сличан начин функционише и употребљена лична заменица *они* – с једне стране она означава ромску заједницу од које се РЛ дистанцира истичући своју позицију ромског лидера, и самим тим политичара, док с друге стране, увођењем друге, нижепозициониране заједнице „Шиптарских Цигана“ у локалној хијерархији ромских заједница, лична заменица *они* означава управо припаднике заједнице „шиптарских Цигана“. Употреба личне заменице *они* такође се уклапа у поделу стереотипа на негативне и неутралне, јер се управо употребом заменице *они* у значењу „Шиптарски Цигани“ износе стереотипи који се односе на стриктно поштовање локалне ромске традицијске културе, посебно на оне сегменте који се тичу женских обавеза везаних за породицу и места жене у традиционалној ромској породици, али и трговине девојкама (ћеркама) као сегмента свадбеног ритуала – а то су модели понашања који се у модерном (европском) друштву и систему вредности сматрају кршењем основних људских права.

На основу анализе употребе стереотипа о Ромима у дискурсу једног ромског лидера може се говорити о личним дискурзивним стратегијама, док би анализа комплетног корпуса могла да покаже колективне дискурзивне стратегије, с једне стране, а онда и могућу разлику, с друге стране, између дискурзивних стратегија ромских лидера и припадника ромских заједница.

Цитирана литература

ГОЛКОВИЋ, Андријана. Циганска романтика у европској музици XIX века. Милош Мацура (ур.). *Цигани/ Роми у прошлости и данас*. Београд: САНУ, 2000, 307–327.

ГОЦИЋ, Горан. Цигани и њихови анђели чувари (Популарне представе Цигана на филму од Циганског венчања до Дома за вешање). Милош Мацура (ур.). *Цигани/ Роми у прошлости и данас*. Београд: САНУ, 2000, 349–361.

ДАКОВИЋ, Невена. Стереотипи филмске репрезентације Рома. Милош Мацура (ур.). *Цигани/ Роми у прошлости и данас*. Београд: САНУ, 2000, 329–340.

- ЕРДЕЉАНОВИЋ, Александар. Цигани као уметничка инспирација у југословенском филму. Милош Мацура (ур.). *Цигани/Роми у прошлости и данас*. Београд: САНУ, 2000, 341–347.
- КУЗМАНОВИЋ, Бора. Стереотипије о Ромима и етничка дистанца. Милош Мацура (ур.). *Развијак Рома у Југославији*. Београд: САНУ, 1992, 149–157.
- ПОПОВИЋ, Људмила. *Језичка слика стварности. Когнитивни аспекти контрастивне анализе*. Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду, 2008.
- ЋИРКОВИЋ, Светлана. Етнички стереотипи о Ромима у Србији: прагмалингвистичка анализа. Љубомир Тадић и Горан Башић (ур.). *Друштвене науке о Ромима у Србији*. Београд: САНУ, 2007, 169–186.
- ЋИРКОВИЋ, Светлана. Традиционална култура Влаха североисточне Србије: могућност секундарне анализе теренске грађе. Војислав Становчић (ур.). *Положај националних мањина у Србији*. Београд: САНУ, 2007а, 447–480.
- ЋИРКОВИЋ, Светлана. Транформације ромског идентитета: мешовити бракови. Тибор Варади и Горан Башић (ур.). *Промене идентитета, културе и језика Рома у условима планске социјално-економске интеграције*. Београд: САНУ, 2012, 87–115.
- AIJMER, Karin, Anna-Brita STENSTRÖM. „Approaches to spoken interaction.“ *Journal of Pragmatics* 37/ 11 (2005): 1743–1751.
- BROWN, Gillian, George YULE. *Discourse Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
- ЋИРКОВИЋ, Svetlana. Despre încrederea în cercetător: un bosniac în Toracumic. Annemarie Sorescu-Marinković (ur.). *Caiete de teren. Torac – metodologia cercetării de teren*. Novi Sad: Societatea (fundatia) română de etnografie și folclor din Voivodina; Panciova: Libertatea, 2006, 225–266.
- LEUDAR, Ivan, Jiří NEKVAPIL. „Presentations of Romanies in the Czech media: on category work in television debates.“ *Discourse and Society* 11/ 4 (2000): 487–513.
- LJUBOJA, Gordana. *Etnički humor XX veka u humorističkoj štampi Srbije*. <http://kapija.narod.ru/Ethnoslavistics/ljub_02.htm> 2000.
- MALLINSON, Christine, Zachary W. BREWSTER. „’Blacks and bubbas’: Stereotypes, ideology, and categorization processes in restaurant servers’ discourse.“ *Discourse and Society* 16/ 6 (2005): 787–907.
- McCARTHY, Michael. *Discourse Analysis for Language Teachers*. Cambridge: Cambridge University Press, 1991.
- PUTNAM, Hilary. *Mind, Language and Reality. Philosophical papers 2*. Cambridge: Cambridge University Press, 1975.

- SIGONA, Nando. „Locating 'The Gypsy Problem'. The Roma in Italy: Stereotyping, Labelling, and 'Nomad Camps'.“ *Journal of Ethnic and Migration Studies* 31/ 4 (2005): 741–756.
- TALMY, Leonard. Foreword. Monica Gonzalez-Marquez, Irene Mittelberg, Seana Coulson and Michael J. Spivey (eds.). *Methods in Cognitive Linguistics*, Amsterdam: John Benjamins B.V., 2007, xi–xxi.
- TILEAGĂ, Cristian. „Accounting for extreme prejudice and legitimating blame in talk about the Romanies.“ *Discourse and Society* 16/ 5 (2005): 603–624.
- VAN DIJK, Teun A. *Prejudice in Discourse. An Analysis of Ethnic Prejudice in Cognition and Conversation*. Amsterdam/ Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1984.
- VAN DIJK, Teun A. *Communicating Racism. Ethnic Prejudices in thought and talk*. Newbury Park, CA: Sage, 1987.
- VAN DIJK, Teun A. *Racism and the Press*. London and New York: Routledge, 1991.
- VAN DIJK, Teun A. „Racism, elites and conversation.“ *Atlantis. Revista de la Asociacion española de estudios anglo-norteamericanos* 14/ 1–2 (1992): 201–257.
- VAN DIJK, Teun A. „Text, talk, elite and racism.“ *Discours Social/Social Discourse (Montreal)*, 4/ 1–2 (1992a): 37–62.
- VAN DIJK, Teun A. *Elite Discourse and Racism*. Newbury Park, CA: Sage, 1993.
- VAN DIJK, Teun A. Denying Racism: Elite Discourse and Racism. John Solomos and J. Wrench (eds.). *Racism and Migration in Western Europe*. Oxford: Berg Publishers, 1993a, 179–193.

Svetlana M. Ćirković

THE USE OF ROMA STEREOTYPE
IN THE DISCOURSE OF A ROMA LEADER –
ANTHROPOLOGICAL ANALYSIS

Summary

This paper is based on the anthropological field research of Roma communities in Serbia in the period from 2004 to 2012, conducted by the research team of the Balkan Institute SANU. During this research it was noticed that common Roma stereotypes produced by the dominant community were also used in a spontaneous discourse of Roma population. Although the inventory of Roma stereotypes had been gathered based on the nine interviews with Roma

leaders and members of Roma community not engaged in the work of official institutions, a discourse of a Roma leader from Kraljevo (RL) was used for the sake of illustration of the use of Roma stereotype in Roma discourse. From the perspective of anthropological linguistics, the discourse analysis of RL showed the discursive strategies used for the expression of Roma stereotypes. One of discursive strategies enumerated was the use of personal pronouns *we* and *they* that verbalized both the outsider and insider position of RL, depending on the situation and its context. Negative or neutral meaning of stereotypes used in the discourse enabled the marking of the interviewee's belonging to the Roma community or his distance from it through the use of personal pronouns *we* and *they*.

Key words: Roma stereotype, leader's discourse, discursive strategy, personal pronouns *we* and *they*, outsider and insider position of Roma leader